

WELLMANN IMRE

Bél Mátyás*
(1684–1749)

A 18. század nagy polihisztorának magában álló, hatalmas életművére a tisztelet érzésével tekint vissza a hazai irodalom múltját számontartó tudományos közvélemény. Bámuljuk roppant méreteit, magasrátörését, sokarcúságát; elismeréssel adózunk a maga korában, sőt részben mindmáig páratlan munkáinak, mint az „Adparatus” és a „Notitia” (de már nagyértékű kiaknázatlan kézírataival keveset gondolva); felfigyelünk rá, hogy már közel 250 esztendeje hazai tudományos társaság, a Magyar Tudományos Akadémia legelső elődjének létrehozásán fáradozott. Nagyra értékeljük, hogy munkássága szinte előzmények nélkül kerekedett imponánssá, magunkévá téve a kortársak, kivált külföldi tudományos körök méltatását, mely egyszerre fénykoszorút font a barbárnak bélyegzett Hungária annyira vihartól feldúlt s megszagott arcúlatára.

Am a tiszteletbe valahogy a tisztaság is belejátszik, a megbecsülés a messzeség érzésével vegyül, hiányzik belőle a közvetlen élmény melegsége. Évszázados megállapításokat hurcolunk tovább, régi tekintélyek vélekedését ismételtetjük, helyett hogy magunk próbáltunk volna ember és mű eleven közelségbe férközni. Valljuk meg: bár a tárgy jelentőségét sohasem vitatta el senki, még alig jutottunk tovább Bél első életírója: Haan Lajos eredményeinek foltozgatásánál, holott tőlük idestova egy egész évszázad választ el bennünket. Még ennyi idő múltán sem került sor arra, hogy a modern marxista tudomány eszközeivel alapjaiból bontakoztassuk ki s értékeljük kultúrtörténetünk e kimagasló egyéniségének alkotásait. Mindaddig kiadott művei gazdag terméséből is éppen csak szemelgettünk, kézíratai közkinccsé tétele körül pedig nem történt több szórványos próbálkozásoknál. Nemcsak a háttér vár tüzetes felderítésre, melyből Bél Mátyás munkássága kiemelkedett: magáról munkásságának kiterjedt tömbjéről is csupán megközelítő felvételeink vannak, még nem jártuk be minden zegé-zugát, nem vizsgáltuk meg alapját, összetevőit, nem pillantottunk a csúcok közt sötétlő szakadékok mélyére. A polgári történetírás úgy háritott félre egynémely árnyaltabb ábrázolást sugalló adatokat, mintha attól tartott volna: a hús-vér közelség homályba vonja a dicsfényt testetlen sugárzását. De nemcsak a kegyelet érzése tartott vissza a tüzetes felderítéstől, behatóbb mérlegeléstől. Korábbi, diszharmoniótól mentes értékelések kényelmes utánamondására csábított a nagy életmű megközelítésének sok nehézsége is: a polihisztor tevékenységének sokoldalúsága, nyomtatott és kézíratos munkáinak, levelezésének roppant terjedelme, részben szétszórta, nem könnyen megemészthető veretes latinsága.

E rövid megemlékezés sem vállalkozhat rá, hogy átfogó képet s méltatást adjon Bél Mátyásnak, a lelkésznek, a nevelőnek, a természettudósnak, a földrajz, a néprajz és a történettudomány művelőjének erőfeszítéseiről és eredményeiről. Célja csupán annyi, hogy alkotóműhelyébe bepillantva emberi közelségbe próbálja hozni a magyar föld és nép múltját és jelenét feltáró tudósnak kissé eszmei magasságba emelt alakját és munkásságát, behelyezvén őt a buktatókkal terhes küzdelmekbe, melyeket meg kellett vívnia, hogy műzsáinak váratlan felbukkant szigetét, ezt a rendi társadalom szemében idegenszerű jelenséget megoltalmazza a feudális reakció fenyegető hullámainál. S ha nem egy vonatkozásban alig jutunk túl pusztá problémafelvetésnél, szolgáljon a feladat nagysága mentségül. Bél Mátyás életműve köré hazai irodalunk történetének egy egész s nem csekély jelentőségű fejezete csoportosul; s hogy ezt megírassuk, még messzeterjedő kutatásokra, történészek, irodalomtörténészek, néprajz-, földrajz- és természettudósok vállvetett erőfeszítésére van szükség. Sőt olyan együttműködésre, mely országok határát is átvéli: Bél Mátyás, ki Hungária megismertetésének, jó hírve megalapozásának szentelte munkás életét, a magyar és a szlovák irodalmat gazdagította, német egyetemen nevelődött, német többségű polgárság körében működött, német és itáliai tudósokkal

*Az MTA Történettudományi Intézetének Történetírás története osztálya munkájának részeként ismét napirendre tűzte Bél Mátyás műveinek, hagyatékának gyűjteményes kiadását. Az anyag sajtó alá rendezésére Wellmann Imre kapott megbízást. — A szerk.

tartott kapcsolatot a tudomány nemzetközi latin nyelvén – így nagyszabású életműve az egész közép-európai térségben méltán tarthat számot érdeklődésre.

Nem térve ki a lelkész s a nevelő munkásságára, felületes szemlélőben már maga az impozáns tudományos munkásság olyan benyomást kelthet, mintha békés alkotómunkának hosszú éveken át zavartalan, biztosított feltételei álltak volna mögötte. Semmi sem volna tévesebb ilyen feltételezésnél; a tudomány tengerének látszólag nyugodt tükre mögött, melynek ifjonti lelkesedéssel neki-vágott, mélybe rántó örvények leskelődtek, eredeti irányától egyben-másban eltérítve a köztük bukdácsoló lélekvesztőt. Válságos helyzetbe sodró vallási, társadalmi, politikai ellentéteken kívül a tudományos kutatás és publikálás nehézségei is ügyel-bajjal leküzdhető, kitérőkre kényszerítő ellenáramlatokkal veszélyeztették az övéhez hasonló nagyméretű tudós vállalkozások révbe jutását.

A kezdet, ahogy a gyermek Bél Mátyás megindult a tudományok felé vezető úton, mindenesetre nem sok jóval biztatott: iskoláit hétszer váltogatva, csak húszesztendős korára fejezte be elemi s középfokú tanulmányait. Nem a szorgalom és a kitartás hiányzott, annál kevésbé a tehetség: mindhárommal meg volt áldva bőven; hanem az iskolaügy helyezte s társadalmi okok is közrejátszottak abban, hogy tanulmányi pályája csak súlyos zökkenőkkel folytatódott, sőt kis híján derékba tört. A hazai protestánsok válságos időket értek meg ekkor: alig néhány éve múlt, hogy papjaikat börtönbe, gályára hurcolták, s napirenden volt templomaik elvétele, iskoláik bezárása vagy lefokozása. Kellő anyagi támasz s ennél fogva megfelelő oktatók hiányában az épp csak tengődő, meg-megszűnő evangélikus iskolák a tudásvágygal teli gyermeknek nem sokat nyújthattak. Ismeretközlésben a durva iskolamesterek vajmi kevésbé jeleskednek akkoriban – viszont egykorú szemlélő tanúsítja, „az nyavalyás gyermekek mennyi nyakcsapásokat és vesszőzéseket szenvednek; minekokaért sokan elvadulnak s elhagyják az iskolát”. Bélinek magának is keserű emlékei vannak az ütő-verő tanítókról, de neki, a parasztsorban élő falusi mészáros fiának még keserűbben kellett tapasztalnia nemesi iskolatársai rakoncátlanságát – olyanokét, akikről Bethlen Miklós így írt: „Beadták a vadzamárt fiat a scholába; tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyertő vadzamárt; sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak a maga eleinek viselt dolgait sem tudta.”

Csekély tudágyarapodás, annál több viszontagság és próbatétel – ez tehát az első iskolaévek mérlege. Fordulat csak akkor következik be, midőn Besztercebányán az egyháztörténetíró Burius János figyel fel a sokat ígérő ifjúra, s veszi őt szárnya alá. Nemcsak annyiban nagy-jelentőségű ez, hogy segítségével Bél Mátyás csakhamar behozza az elmulasztottakat, s európai értelemben korszerű klaszszikus műveltségnek veti meg alapját. Még fontosabbak Burius pietista kapcsolatai: az ifjú Bél ezek révén kerül ki 1704-ben Halléba, a pietizmus messzesugárzó tűzhelyére.

Az itt töltött három esztendő elhatározó jelentőségű egész további tevékenységére nézve: széles körű ismeretanyag, termékeny indításoknak válik forrásává, de másrésztől súlyos ellenségeskedések is fakadnak belőle. A. H. Francke bámulatos szervező tevékenysége nyomán a fiatal hallei egyetem alig tíz esztendő alatt a leghíresebb, leghaladóbb akadémia lett egész Németországban. Bél nemcsak az evangélikus teológus szokott szaktárgyaiban szerez itt alapos képzettséget: nyelvtudását is példamutatóan tökéletesíti, sőt természettudományi: orvosi ismeretekre is tesz szert. De az eljövendő tudós szemszögéből mindennél összehasonlíthatatlanul fontosabb három ottani neves professzor tanításával s munkásságával való beható megismerkedése. Az egyik Cellarius, aki ezekben az években adja ki „Geographisch-historisches Lexicon”, „Notitia orbis antiqui” és „Historia antiqui, medii aevi, nova” c. munkáit. A másik Ludewig, a német államismereti iskola jó történetkritikai érzékkel megáldott képviselője, ki ekkor már készíti elő későbbi nagyméretű történeti forráskiadványait, s épp Bél ott-tartózkodása idejében folytat nagy visszhangot keltő vitát történeti problémákról. A harmadik Thomasius, az egyoldalú latin műveltség s az arisztotelészi világnépp elleni küzdelem, a német polgári-keresztény felvilágosodás előharcosa. Sőt már megjelenik Halléban Christian Wolff is, Leibniz filozófiájának népszerűsítője; ekkor még csak matematikát tanít, de csakhamar szélesebb körben egyengeti a felvilágosodott abszolutizmus útját, a természetjog nevében, az egyházak rovására.

Maga Bél is felfigyelt Leibniz munkásságára; kérésére van den Driesch kölni származású literátor, aki 1731-ben felkereste őt Pozsonyban, megküldte neki Leibniznak hozzá írt 8 eredeti, 3 másolatban közölt levelét. S nyilván Leibnizot kell érteni ama „summus vir”-en, akivel Bél „De peregrinitate linguae hungaricae meletema” című tanulmányában vitába száll. De Wolff fokozatosan egyházellenes irányba forduló tanításai nem ingathatták meg benne atyai barátjának: Franckének a közvetlen élmény erejével magáévá tett tanítását: hogy egész munkásságával Isten dicsőségét s a köz

javát kell szolgálnia. A kapitalista fejlődés zavartalanságát szolgáló igényeknek, melyek a feltörekvő polgárság részéről a skolasztikus dogmákba merevedett feudális gondolkodás s a vele járó, bizonytalan-ságot szülő torzsalkodások elhárítására irányultak, igazi pietista módján mindenekelőtt az egyház belső megújulása révén kívánt eleget tenni. De a „praxis pietatis”, melyet a világ megjavításába vetett hit fűtött folytonos tevékenységre, a Francke híveit eltöltő gyakorlati, tettekben megnyilatkozó kereszténység racionális elemeket is tartalmazott, s bár békés úton, a laicizált felvilágosodással vállatvetve munkált a polgári életforma felülkerekedésén. Társadalmi vonatkozásban is haladónak bizonyult, midőn a pietizmus, osztálykorlátokon felülemelkedve, az egyetemes papság nevében benső elmélyedésre, személyes áhítatra buzdított, a polgári individualizmus útját egyengetve; mikor a műveltség elemeit a népnyelvi oktatás segítségével az alsóbb néposztályokhoz is közelebb hozta, s a hagyományos formális képzés helyett tárgyi ismeretek nyújtásával a földi boldogulás egyéni eszközeit adta minden rendű és rangú ember kezébe. Különösen a dogmatikus gondolkodástól való szabadulás s a reális tárgyakra: történelemre, földrajzra, természeti ismeretekre fordított figyelem volt gyümölcsöző hatású a tudomány fejlődése szempontjából.

A középkori kötöttségek alól való szabadulás hazai viszonylatban épp Bél Mátyás munkásságán tükröződik elsősorban, mégpedig idő jártával egyre fokozódó mértékben. Megfigyelhető, hogy – az első kiadások megjelenését véve alapul – teológiai művei 1707 és 1729, a pedagógiai vonatkozásúak 1717 és 1729, a tudományosak 1713 és 1748 között láttak napvilágot, tehát a 30-as évektől kezdve már csak a laicizált tudomány körébe vágó munkákat adott ki újonnan. De nemcsak mennyiségi eltolódásról van szó: minőségi változással is van dolgunk. Túl azon, hogy a világi célzatú művek mindinkább felülkerekednek, majd egyeduralmukodóvá válnak, ez utóbbiakon belül – választott mottójuk tanúsága szerint – egyre jobban tér nyer a racionalizmus. A magyar nyelv történetének megírásához tudós emberek közreműködését kérő 1713-i kis munkáját még bibliai idézet vezeti be: „Minden nyelv vallyá, hogy a Jézus Christus Ur, az Atya Isten dicsőségére”. A hun-szkita írásról értekezve, 1718-ban már a „Cum Deo et die” jelíggel választja. A „Prodomus”-t (1723-ból) s a Notitia II. kötetét pedig (1736-ból) a felvilágosodás felé mutató „Veritate duce, comite labore” szavak díszítik. S a Notitia és néhány kéziratban maradt mű tartalmi elemzése ugyancsak azt mutatja, hogy az 1720-as évektől fogva, hazánkban még hosszú időn át példamutató módon, a nép iránti érdeklődés, a tömegek életmódjának javítását célzó felvilágosult törekvés hatotta át Bél Mátyás hatalmas méretű országismertető munkásságát.

A későbbiek során eszerint sikerült jelentősen továbbfejlesztenie azt a kor viszonyaihoz képest kimagasló mértékű egyetemi képzettséget, melyet nehéz indulás után 24 éves korára Halléban tett a magáévá, s amelyre a 17. és a 18. század fordulóján egyáltalán szert lehetett tenni Közép-Európában. Nagy olvasottsága, külföldi tudósokkal folytatott élénk levelezése, önálló véleményformálása egyképp segítségére volt ebben, mint ahogy egyébként is túlzás lenne mindent, még pietista felfogását is kizárólag a hallei tanulmányok hatására visszavezetni nála. Az első indításokat ez irányban még idehaza, Buriustól s pozsonyi tanárától: Weissbeck-től kapta; tevékeny szellemének kezdettől fogva a tettekben megnyilatkozó, igazi jámborság, a „praxis pietatis” felelt meg, nem a merev orthodoxia terméketlen szórszálhasogatása.

S arra is rá kellett jönnie, hogy épp Magyarországon különös jelentőség jut a pietista törekvéseknek: az ellenreformáció támadásának keresztttüzében, az államhatalom erőszakos eszközeinek nyomása alatt nem dogmákon kerődés s meddő hitviták: csupán befelé fordulás, belső megújulás, társadalmi összefogás, cselekvő kereszténység mentheti meg a szorongatott protestantizmust. Nem meglepő, ha az orthodoxia híveigyanús szemmel nézték őt – később pietista féreg és sátán nevekkel is megtisztelték –, s ellenséges érzületük még fokozódott, mikor Halléba vette útját; mindjárt kiérkezése után írt levelei nemcsak kész, kiérlelt pietista meggyőződést sugároznak: jövődó küzdelmek árnyékát is előrevetik. „Sokan valának bizonyára – írja –, az ki(k) ezen igyekezetemet [hogy ti. a Rákóczi-szabadságharc kevésbé biztonságos körülményei között, császári határsorompókat megkerülve is Halléba törekedtet] nevelték és tsufnak tartották, de ime, az Izraelnek Istene minden veszedelmekből kisegélte mindazoknak bosszujokra, ugyhogy énekelhetek . . . az királyi profétával: Pirulyanak meg és igen háborodgyanak meg minden én ellenségim.” Majd beszámol egyetemi s templomi elfoglaltságáról, s hozzáteszi: ennyi az, amire a hírhedt pietista bélyeget sütik; bár látnák ezt világosan, s akkor nem vádolnák eretnkséggel a hallei akadémiát, mely csak Isten dicsőségét keresi, s ahelyett hogy az ifjúság idejét vitakozásokkal venné el, az életet akarja megreformálni, mely eddig legtöbb evangélikusnál farizeus

élet volt. De hiába, már csak ilyen ennek a romlott világnak siralmas állapotja; ő azonban annyira felbátorodott e világnak gonosz rágalmai ellen, hogy nyugodt lélekkel meri mondani: „Si fractus ilabatur orbis, impavidum ferient ruinae”; történhet bármi, folytatni fogja tanulmányait. Még ugyan csak 1704-ből való az a levele, melyben nem tartja kívánatosnak, hogy valaki „a balgatag Aristoteles philosophiájának tanulása körül ifjúságának virágját vesztessse; utiliora restant, quam inanis philosophorum termi(nologia, az mellynek magam is majd semmi hasznát nem érzem, oleum et operam perdidit”. S harcos lendülettel fűzi hozzá: „Nagy örvendetes hírül irhatom bizonyára . . . , hogy még híres neves academiánk ülében fészket jól nem verhettem, immáron bizonyos magyar hazából irt levelek által, indirecte quidem, üldöztetem, ugy annyira, hogy továbbra való promóziómra minden reménységem praescindáltatik. Az melly dolog nem hogy megháborította volna szívemet, hanem inkább vidámitotta, mivel látom, hogy immáron az világ bolondul fenegetni és gyülölni kezd. Üldözzön ámbár e világ, illeszen minden gonosz tsuf nevekkal, azzal bizonyára Halálból ki nem kerget, sem proposítomtól el nem taszit. Mert én ugyan is nagyobb szerentsémnek tartom, hogy Franke uramat halgathatom, mint ha az egész ország világ kintsei enyimek vólnának. És ha ugy lész is, hogy promotióm hazámbul nem adatik, vallyon nem Istené é menny és föld?”

Nem sok idő kellett hozzá, hogy a gyakorlatban tegyen tanúságot róla: mennyiben áll helyt elveiről. A hallei tanulmányok befejeztével nehéz döntés elé került: német földön marad-e, ahol elismert tehetsége és felkészültsége alapján a tudományos pálya ígéretes lehetősége nyílt előtte, vagy vállalja az otthoni zűrzavaros helyzettel járó nehézségeket, provincializmust, kisszerűséget. Becsületére válik, s történeti szempontból csak örvendetesnek mondható, hogy a besztercebányaiak hívásának tett eleget, emlékeztén támogatásukért nekik tett ígéretére, de személyes vonatkozásban e lépés az elvűség első csorbulásával járt együtt, jövendő megalkuvások csíráját rejtette magában.

Időközben ugyanis az evangélikusok 1707-i rózsáhegyi zsinatán az orthodoxia kerekedett felül, kárhóztatta az ifjúság Halléban való tanulását, s többek között Buriust is a pietizmus megtagadására kényszerítette. Ugyancsak árgus szemekkel figyelt hát a hazatérő Bél Mátyásra: alig foglalta el itthon tanítói állását, Szirmay Miklós, Bercsényi jószágigazgatója már megütközve írta: „Neosolium, uti nobis refertur, incipit fomentum et nidus esse damnati pietismi . . . Burius uram conrectornak Bél Mátyást, ocsovai fiat, Zólyom vármegyéből valót commendált, kit be is vettek, melly által egy fészke lészen Besztercebányán az pietismusnak”. Így hát Pilarik superintendensnek gondosan ügyelnie kellett, hogy Bél Mátyás lelkészé szentelésekor hitet tegyen az orthodox elvek mellett; feltehető azonban, hogy, tekintettel korábbi kapcsolataikra, nem járt el szigorúan tisztében.

Bélnék nem maradt más hátra, mint hogy elrejtve benső meggyőződését, kifelé az orthodoxia hívének mutassa magát, de természetesen ez sem hozhatta meg számára a próbára tevő feszültségek feloldását. Egész munkásságán sokkal inkább áttizott a praxis pietatis, semhogy ez ellenfelei előtt rejtve maradhatott volna; nem is haboztak őt, kinek tevékenysége nyomán utóbb Pozsony a Klein-Halle nevet nyerte el, hipokritának bélyegezni. Leginkább azt vetették szemére, hogy a keze alól kikérülő ifjakat, az orthodox wittenbergi egyetem látogatásáról lebeszélve, Halle felé irányította, s ugyanott adatta ki a biblia új cseh fordítását, szinte kicsavarva azt Krman püspök kezéből, aki már hosszú évek óta dolgozott rajta.

Bármily túlzottak voltak is a rá szórt vádak, egyik-másiknak lehetett valamelyes magja; s csak tovább gyűrűztek, amikor Bél, igazi pietista módján, nem volt hajlandó meddő vitákba bonyolódni ellenségeivel. Midőn az orthodox Mitsinszky lelkész baráti módon tárta fel előtte a különféle híreszteléseket, hogy védekezhessék ellenük, Bél csak nagysokára, akkor is inkább általánosságban válaszolt, s büszke volt rá, hogy átsiklott a neki állított csapdákon. „Nincs kedvem – úgymond – amaz álarcásokkal megküzdni; kedvesebbek nekem a nyugalom órái, semhogy haszontalan pörlekedéssel engedném elnyúni őket. Akiknek gyönyörűségük telik benne, hogy efféle költött vádakkal szerezzenek valamelyes kis dicsőséget maguknak, s más hírnevének romjaiból építsenek lépcsőt saját hírességükhöz, azokat annál inkább engedem hajlandóságuknak élni, minél inkább eltökéltem magamban, hogy a rágalmazók anyyi lesvetése közt egyenes úton törekszem a derék és tudós emberek megbecsülésére. Nyíltan kijelentem: sohsem fogok ócsárlóimmal a porondra kiállni; elég munkám van a virágzó egyházban s a muzsák csendes hajlékában, akiket egyedül való módon megszerettem. Itt élek a nyilvánosság előtt, ismer a tudós világ, a magas kancellária, tán a minisztérium s a felséges udvar is, nincs hát miért ellenfeleim irigységét aprólékos védekezéssel még jobban magamra vonnom. Akik közelebről megismertek, tudják, mit tanítok, hogyan élek, mi hasznára vagyok az igaz egyháznak;

rágalmazóim nyugodt megfontolással hozzájuk utasítom.” Az egyéniséget jellemzően tükröző válasz; ám aligha volt alkalmas az indulatok lecsendesítésére. Ellenlábasai lebecsülést éppúgy érezhettek ki belőle, mint a konkrét felelet elől való tudatos kitérést. Pedig Mitsinszky nem kevesebbel tetézte a vádak felsorakoztatását, mint hogy jóézésű s tisztségviselő embereket is annyira bántanak a Bél körül kavargó hírek, hogy azon tanakodnak: miképp kelljen őt megzabolázní; úgy vélik, előbb a pozsonyi egyháznál panaszolják be, ott kérnek elégtételt, ha nem használ: magasabb fórumoknál.

Mindezt csak úgy értjük meg, ha magunk elé képzeljük a kort, melyben a társadalmi hovartartozás mellett a vallási kötelek szabta meg az egyes ember helyét a világban, s a hit nevében követték el az emberség ellen a legnagyobb merényleteket. S még csak azt sem lehet mondani, hogy a Bél pietista tevékenysége körül támasztott vihar nem egyéb felekezeten belüli frakciók apró torzskodásánál, aminek Bél tudományos életműve szempontjából kár bármiféle jelentőséget tulajdonítani. Valójában nemcsak kártékony feszültségről, az alkotó munka nyugodt légkörének meg-megújuló veszélyeztetéséről volt szó, hanem ha kellő hátvédet nem talál, Bél egész egzisztenciája forgott kockán. S ha még az evangélikusok táborát is vallási villongások osztották ketté, még inkább meggyengültek egy közös tudományos vállalkozás amúgy is sovány lehetőségei, már pedig nagyszabású terveit nem valósíthatta meg munkatársak segítségével nélkül. Nem véletlen pl., hogy Fischer Dániel, a kor másik sokat ígérő evangélikus tudósa, aki még a Bél és Krman közti nézeteltérések előtt Bélnek ígérte közreműködését, de utóbb külön utakra tért, a Halléval ellenlábás Wittenbergben végezte egyetemi tanulmányait; személyes sérelmeken túl a vallásos háttér is magyarázza, hogy a „Prodromus”-ban előszámlált segítőtársak közül többen elfordultak Bél nagy vállalkozásától.

Még súlyosabb válságokkal terhes feszültség forrása volt a katolikus–protestáns szembenállás. Az ellenreformáció diadalmasan előretörő katolikus egyháza, élén a jezsuitákkal, az államhatalomra támaszkodva, ha kellett, adminisztratív eszközökkel is sarokba szorította a megfélemlített protestantizmust. Bél Mátyásnak 1714-től fogva a legexponáltabb helyen, az ország politikai középpontjában levő protestáns gyülekezetet gimnáziuma élén, majd lelkészeként különösen kényes volt a helyzete. Amíg Besztercebányán működött, nevelő hatása a bányavárosok szűkebb körzetére szorítkozott; amióta azonban kézbe vette a pozsonyi evangélikus iskola újjászervezését, az ország távoli pontjaira is kisugárzott tevékenysége. Vezetése alatt a gimnázium csakhamar oly hírnvre tett szert, hogy az ország tekintélyes protestáns urai, köztük reformátusok is, rendre küldték fiaikat keze alá, ami sokirányú kapcsolatok kiépítésére adott alkalmat.

Részben ennek révén, részben középponti helyzeténél fogva mindinkább ő lett a protestánsok közös ügyének fő gondviselője. Hozzá futottak be nemcsak evangélikus, hanem református részről is azok a pénzüsszegek és átalag tokaji s egyéb borok, melyek részben a küldöttségjárások és udvari ágensek költségeinek fedezésére, részben arra szolgáltak, hogy különféle bécsi tanácsosok szívét meglágyítsák a protestánsok szorongatott ügyének javára. Jeszenák Pál és János, Ráday Pál s más protestáns főemberek, akik hasonló tárgyban eljártak a bécsi udvarnál, nem mulasztották el Bélét Pozsonyban felkeresni, hogy tanácsát kikérjék. Bécs közelében, 1724-től a Helytartótanácsnak tőszomszédságában ő szerzett értesüléseket a valláskérdés állásáról, ő buzdított evangélikusokat és reformátusokat közös akcióra. Érthető, ha a katolikusok gyanús szemmel nézték működését; fokozottan kellett vigyáznia, hogy alkalmat ne adjon tevékenységét megbénító nyílt fellépésre. Mementóként ott volt előtte annak tragikus sorsa, kivel együtt dolgozott a bibliafordításon, de aztán ellentétbe került: Krman püspöké: bevádolása katolikus részről, hogy egy ördögöst evangélikus hitre térített, a nyakába akasztott főbenjáró pör, tizenegy évi sínylődése, majd halála a pozsonyi vár börtönében, eltemetése a székesegyházban azon a címen, hogy halála előtt katolikus hitre tért. Szüntelenül emlékeznie kellett arra is, hogy a pozsonyi jezsuita templomban ott látható fából kifaragva a kezében „Haeresis” c. könyvet tartó Luther alakja, amint egy angyal lánkra verve őrzi, s letiporja.

Ha ilyen körülmények között meg akart maradni pozsonyi őrhelyén, s nagyjából zavartalanul akarta folytatni munkásságát, minden diplomáciai ügyességét latba kellett vetnie, s amellet engedmenyekre is kényszerült. Már pietista felfogása, mely az ellentétek áthidalására készítette, visszatartotta őt a Krmanéhoz hasonló harcos, intranzigens kiállástól, s így attól is, hogy olyan sorsra jusson, mint amaz; de egyéniségében is több volt az alkalmazkodó simulékonyságból, mint a mártír-hajlandóságból. Nem mulasztotta el pl., hogy a Notitia kötetéből a pápának is juttasson tiszteletpéldányt; s jellemző, amit ez alkalommal, a munka értékeit kiemelve, Passionei ephesusi érsek, bécsi nuncius Rómába jelent. **A szerző** – írja – sajnos, lutheránus, de kitűnik a jellem és a modor rendkívüli szelidsége által; egyúttal

remélni lehet áttérését is. Efféle vélekedésre valamilyes okot Bél Mátyásnak nyilván kellett adnia, s így nem meglepő, ha a kedvező ajánlás nyomán a pápa arcképevel ékes aranyéremmel tüntette ki őt. Diszes vendégkönyvének tanúsága szerint magyar főurakon s idegen utazókon kívül püspökök, jezsuiták sem átalották otthonában felkeresni az evangélikus prédikátort. Így abban sincs semmi feltűnő, hogy amikor 1724-ben Bécsben járt, a nyitrai püspök meghívta beszélgetésre, majd ünnepélyes ebédre is; azt azonban már az elmondottak után hitetlenkedve olvassuk, mikor Krmannak írt levelében azzal dicsekszik, hogy ez alkalommal számos jelenlévő füle hallatára az evangélikus hit igazságáról kezdett szónokolni, s nyilván bebizonyította, hogy az annyival előbbvaló a pápista vallásnál, mint a világosság a sötétségénél.

Bél nagyfokú alkalmazkodó készsége sem lehetett azonban elegendő ahhoz, hogy katolikus ellenfelei gyanúját teljesen eloszlassa. Ismeretes az első rendszeresen megjelenő hazai hírlap: a Nova Posoniensi sorsa: Francke példáját követve, ő teremtette meg azt az iskolai tanítás szolgálatában, nyelvi, földrajzi, történeti ismeretek terjesztésére; ám a jezsuiták csakhamar kicsavarták kezéből, s ennek folytán rövidesen megszűnt. De még inkább féltékeny szemmel nézték Bél nagyszabású tudományos vállalkozásait. Céltudatos forrásgyűjtéssel protestáns részről már korábban is találkoztunk, a századfordulón Hevenesi kezdeményezésére hatalmas jezsuita anyaggyűjtés is indult, de még lényegében ugyancsak az egyháztörténetírás keretei között. Bél az első, aki vallási korlátokon felülemelkedve, teljesen világi céllal folytat nagyméretű, rendszeres kútgyűjtő, kiadó és feldolgozó tevékenységet, s ez a szokatlan törekvés már magában véve szemet szúr. Ellenfelei nem tudják vagy nem akarják felfogni, hogy a széleskörű munkásság mögött nem valami vallási vagy egyéb tendencia lappang; a Notitia létrejöttének viszontagságos története bőséges tanúságot tehet erről.

Hogy országleíró munkájában bátorágosan haladhasson előre, 1720-ban engedélyért folyamodott Pozsony vármegyéhez, hogy annak birtokában maga vagy megbízottja akadálytalan bejárhassa a megye helységeit. De úgy lászik, maga sem tudta kellőképp felmérni, milyen gyökeresen újszerű, soha nem hallott s épp ezért ferde szemmel nézett módszerre alapozta földrajzi-néprajzi munkáját. Már a vármegye is csak azzal a feltétellel adta meg hozzájárulását, hogy a falujárók a város útlevelel a szolgabírónál s a földesúri tiszteknél jelentkezve, más dologba, kivált a vallás ügyébe bele ne ártsák magukat. Egyházi körök azonban mindebben korántsem láttak elegendő biztosítékot. Az esztergomi vikárius már a megye közgyűlését követő harmadnapon sietett jelentést tenni erről a veszedelemmel teljes dologról. „Hogy a prédikátor – úgymond – mindenfelé kóborolva a tudatlan népet el ne bódítsa, vagy eretnek tévelygésében meg ne erősítse, abban ne oktathassa, s a mondott ürügy alatt az egész országra s őfelségére bajt ne hozhasson, . . . csírájában kell elfojtani a dolgot, mert ha másra nem, legalább is a római katolikus vallásra nagy kár háramlik belőle”. A bejelentés hatása nem is maradt el: egy hét sem telt bele, máris a Kancellária szigorú rendelete ment Pozsony vármegyéhez bizonyos ágostai hitvallású prédikátor ügyében, aki a megye, majd folytatólag az egész ország helységeit be akarja járni olyan ürüggyel, mintha Magyarországról s a nemzet és vallás eredetéről szándékoznék történeti leírást adni; kioktatta a vármegyét, hogy ilyen engedély bizonyos megfontolásokból királyi hozzájárulás nélkül nem adható, tüstént hallgassa ki tehát a prédikátort: milyen nemzetből való, mióta tartózkodik Magyarországon, kinek rendelkezéséből akarja leírni az országot, s az a válaszadásig ne merjen útra kelni.

Bél megütöközve ébred rá: nemcsak nem értik legjobb szándékait: még gyanúba is keverik miattuk. A kicsinyes szempontok fölött álló tudós nyugodt öntudatával válaszol: a tudomány emberei, iure naturae et gentium, önként választják maguknak az országleírást feladatul. A továbbiakban azonban a fölünyes magatartás egyre több csorbát szenved. Már kezdettől fogva szigorú figyelmeztetést kap, hogy a vármegyék leírásában a vallás dolgát ne érintse, hanem pusztán a földrajzi tények: terület, fekvés, természeti adottságok, helységek ismertetésére, nemzetségek eredetére szorítkozzék; s mikor a Notitia kéziratában mégis rábukkannak egy-egy a hit dolgait érintő utalásra, a Kancellária újból s nyomatékosan megint. Hallgatnia kell a vallásügyi bizottságról; nem utalhat rá, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején evangélikus kézre adott besztercebányai Szent Erzsébet templomban maga is prédikált egykoron; Győrött ki kell hagynia a protestánsok s a görögkeletiek oratóriumának leírását, s bár elismerik, hogy megfelel a valóságnak, mellőznie kell azt a botránys dolgot, hogy az akasztófa a hajdani Szent Adalbert prépostság helyén állt; felhánytorgatják, hogy Gyöngyösön a tanító által tartott református istentiszteletről beszél, mikor kálvinista iskolamester mutatkozni sem mer ez igaz hitben élő városban, melynek templomát csak a török iga s a belső zendülések idején ragadták el egyszer-másszor

ama szekta követői. De a legsúlyosabb megrovásban akkor részesül a szerző, midőn a Veszprém megyei Gecse leírásában ezt olvassák nála: „A veszprémi püspök apró falucskája, katolikus, református és lutheránus vallásúak vegyesen lakják, olyan egyetértésben, hogy az evangélikusoktól, kik egyedül bírnak ott vallásgyakorlattal, nem különülnek el, hanem egybegyűlvén, közösen tartják napi könyörgésüket, s katolikusok és reformátusok csak istentisztelet okából keresik fel saját gyülekezetüket”. A Helytartótanácsot különösen az a rész háborítja fel, hogy csupán az evangélikusok örvendnek vallásgyakorlatnak; hangsúlyozza tehát, hogy „mivel ez s e történeti munkában itt-ott netalán elszórt egyéb kitételek súlyosan sértik az igazi római katolikus hitet, mely ő legszentebb felségének s a felséges ausztriai uralkodóháznak ez apostoli örökös királyságában kezdettől fogva egyedüli nyilvánosan bevett vallás, s amelyet az egész országban mindenütt egyedül és kizárólagosan illet vallásgyakorlat, míg a többi szekták csak titkon csúsztak be, s behozatván, az idők méltatlansága és viszontagságai révén részestültek mindeddig türelemben, azért, hogy a vallást érintő hasonló kitételek által a mi egyedül üdvözítő hitünket bármilyen módon is joggalanság ne érhesse vagy fenyegethesse, . . . a történeti munka szerzőjének szigorúan és keményen meghagyassék, hogy e história írása során a vallást illető bármiféle kitétel azonnal töröljön s hagyjon ki, s e munka folyamán a vallásról semmiféle említést tenni ne bátorzkodjék és ne mészseljen; a Bél-féle munka cenzorainak pedig elrendeltessék, hogy e dologra szigorúan vigyázzanak, szorgosan ügyelvén a vallást érintő hasonló kitételek elhagyására”. Amit Bél türelmes szelleme az egyetértés vonzó példajaként állított volna olvasói elé, így lett botránykő a klérus szemében. A súlyos megrovás láttán még megpróbál védekezni: arra hivatkozik, hogy a bíráló a még 12 évvel ezelőtt készült első fogalmazást, nem az új, teljesebb anyag alapján átdolgozott szöveget vette bonckés alá. Záró megjegyzése azonban arra vall, hogy immár megadással beletörődött a valláskérdésnek a katolikus uralkodó osztály szellemében való kezelésébe. „Ama tévedést egyébként – írja – mindenképp kijavítottam volna, annál gondosabban, amennyivel inkább azon vagyok, hogy munkámba ne csúszhassék be semmi, ami a magas Kancellária kegyes előírásaival nem egyezik”.

Nemcsak a valláskérdés állította súlyos próbatételek elé a tudomány emberét: komoly, az eredeti útról letérítő feszültséggel fenyegetett a társadalmi probléma is. Mikor Bél Mátyás elindult pályáján, a századfordulón s kivált a Rákóczi-szabadságharc idején könnyebbenedett valamelyest a paraszti származás gátló, lefelé húzó kölönce. A szatmári békével azonban nemcsak a katolicizmus kap új erőre: megerősödik s reakcióba fordul, főképp a Pragmatica sanctio után, a földesúri hatalom is. Miközben tehát Bél paraszti sorból a polgári életforma szintjére emelkedik, protestáns volta mellett a tudományos pálya felfelé ívelése szempontjából újabb teherétel ez életútján. Igaz, egyes források nem bizonyított állítása szerint III. Károlytól nemességadómanózásban részesült tudós érdemeiért, a Kupeczky-festette arckép után készült metszet alatt címere is látható; de jellemző, hogy ugyane források szerint nem akarta, hogy nemességét közhírré tegyék.

Ha igaz a híradás, ebben a gesztusban a polgári életforma igenlése jut kifejezésre, s a tudomány emberének értékelése, aki feudális rangnál, országhoz kötött nemességnél többre tartja a londoni és a berlini királyi akadémia meg a jénai latin társaság tagságát, a literátorok országhatárokon átugró megbecsülését. S Bél, az ország fővárosában működő lelkész polgári habitusának a pietista vonások különös hangsúlyt adnak. Ez a polgár nem valamely feudális osztályhoz tartozása, nem rendi állása, hanem saját tudása és cselekvése alapján, önállóan keresi helyét a világban. Rendíthetetlen tekintélyt nem ismer, a maga lábán akar megállni, ahelyett, hogy nagyurak kegyébe kapaszkodva keresné boldogulását. Gondolkodása, értékelése sem az uralkodó osztály járószalagján mozog; emancipálja magát a nemesi szemlélet alól, mely Magyarországot a történeti fejlődés által is igazoltan a maga kiváltságos birodalmának tekinti, s az „extra Hungariam” illúziójába ringatózva, nem akar messzebb látni annak határainál. Maga is otthon akar lenni az országban, a magáénak akarja tudni azt, s miközben patriotizmusa a haza egészét magába öleli, elindul az ország felfedezésére. Az uralkodó osztály mögött a népet is meglátja, s mert a világ szélesebb horizontja sem vész ködbe szemé előtt, a nemesi dicsőség és önáltatás mögött felismeri az ország elmaradottságát, feltárja azt, s a köz javára hivatkozva racionális javaslatokat tesz annak megszüntetésére.

Nyilvánvaló volt, hogy ez újszerű szemlélet nem fér össze a hagyományos nemesi gondolkodással, s kettejük között előbb-utóbb összeütközésre kerül sor. Bél maga is tudatában volt ennek, s hogy átmenthesse nagy művének társadalmi mondanivalóját, ismét megalkuvásokra kényszerült. Gondosan ügyelt arra, hogy a leghatalmasabb főúri családok s a kormányhatóságokban ülő urak ősei és birtoklása bő helyet, hízlelő jelzőkkel ékes szerepet kapjanak munkájában. Mindez valóban hasznára

vált a megjelentetésnek, azzal azonban már túllőtt a célon, amikor általában a nemesség várható érdeklődésének iparkodott eleget tenni. A nemesi jogok szövevénye, hogy pl. kik egy-egy vármegye kétségtelen nemesei, egy-egy falu birtokához kinek milyen jogai fűződnek stb., valóságos darászfészkek bizonyult. Annnyira, hogy itt már a kormányiszervek jónak látták közbelépni: kihagyatták a nemes családok jegyzékét, az excellentissimus, illustrissimus és egyéb címeiket, egyes falvak kuriális jellegének feltüntetését, részben a várható jogviták elkerülése céljából, részben, hogy az állami adó alapja ne csorbuljon.

Jellemző ugyanis, hogy a vármegyei urak, kik a Notitia megyéjüket tárgyaló kéziratát hozzájárulás végett kézhez kapták, csupán a nemesi jogok szemszögéből tudták felfogni a vállalkozás jelentőségét. Úgy vélték: a munka, még pedig jövőre is szóló érvénnyel, lényegében e jogok rögzítését, valamiféle kodifikációját fogja tartalmazni. Ung vármegye a mű fontosságát abban látta, hogy az utódok számára a kétségtelen valóságot kell tükröznie; Sáros megye szerint kinek-kinek elő kellene mutatni a hiteles dokumentumokat, hogy a birtokjogok kérdésében tisztán lehessen látni, némelyek azonban ezt, sérelmesnek tartván, máris megtagadják; Heves megye eleve kijelenti: nem erősíthet meg olyan kitételeket, melyek a katolikus egyház, a megye vagy magánosok jogainak sérelmére lehetnek, s tiltakozik az ellen, hogy bármely fórum előtt az ő hitelesítésére lehessen hivatkozni. Más megyék, hasonló szempontból, annyi hibát látnak Bél kéziratában, hogy úgy vélik: a sok toldozgatás és javítgatás helyett könnyebb lenne új munkát írni. Nem volt hiány persze kényelmességben, a szokatlan feladattól való húzódozásban sem: Baranya megye akkorra akarta halasztani állásfoglalását, mikor a pécsi püspök és káptalan között végbe megy a birtokosztály: Heves és Árva megye a Helytartótanács sürgető felhívásával szemben egyszerre bokros teendőre: őfelsége szolgálatára s az adózó nép érdekeinek megóvására hivatkozott, mondván, hogy a köz érdeke szenvedne hátrányt, ha idejét a kéziratral való bibelődésre vesztegetné – mások a feladat elvégzésére napidíj biztosítását látták szükségesnek; Sopron megye csak hosszas sürgetésre, akkor is kényszeredett sóhajjal fogott a kedvetlen munkához, látván a körülményekből, mint bevallotta, hogy Bél munkájának megjelenését úgyszemint tudja megakadályozni.

De legjobban akkor jött napvilágra Bél Mátyás koncepciójának s az uralkodó osztály felfogásának szöges ellentéte, amikor a cenzoroknak olyan kérdésekhez kellett hozzászólni, amelyek, túl a nemességen, az alsóbb néposztályok ügyét illették. Itt vált meg igazán, miben állt az a misera plebs contribuens-szel való törődés, melyre a vármegyék nemesyszer hivatkoztak, hogy a kéziratral való munka terhért lerázzák magukról: az állásfoglalások a nép dolgaiban hol hozzá nem értésről, hol teljes érzéketlenségről, hol megvett s a paraszti megnyilvánulások elfojtására törő magatartásról tanúskodnak. Hont megye nyíltan kijelenti, hogy Bél kéziratának megvizsgálását a kishonti nép helyzete, életmódja, viselete, szokásai, nyelve stb. tekintetében olyasvalakire kellett bízni, aki bővebb ismeretekkel rendelkezik ezekről. A Kancellária elhagyni rendeli Nagyszombat város jegyzőkönyvének idézett részletét „velut hystoria minus dignum”, a nép erkölcsére tett megjegyzést mint megbotránkoztatót, sőt még az olyan adatot is, hogy a Bars megyei paraszt csömör ellen ecettel vegyített zúzott hagymával él, „cum ad historiam minus pertinere videretur”. Másutt azt kárhooztatja, hogy Bél megemlékezik a Zólyom és Turóc megyei parasztkok táncairól és lakodalmi szokásairól; nem való – úgymond –, hogy e neveléses szokások az utókor számára feljegyeztessenek, hiszen más helyen maga a szerző is elismeri, hogy az efféle kihágásokat a felsőség már megregulázta; így hát szükségesnek látszik, hogy ez egész elbeszélés, mint amelyet a cenzúra törölt, „extra historiae hujus canalem collocetur”. Azon pedig egyenesen megütközik a legfőbb magyar kormányhatóság, hogy Bél Mátyus község nemesrendű telepeseit colonus névvel illeti, mikor ez a hazai szóhasználatban jobbágyot jelent; az efféle terminológia alkalmas arra, hogy az ország nemességét külföldiek szemében csúffá tegye. Az meg – hangoztatja – egyenesen a nemzet gyalázatára válik, ha nem gyomlálunk ki olyan megjegyzéseket, mint hogy a pozsonyi nép a gubernátort Gubás Mártonnak nevezte el.

Ma már, kárvallottan, csak találgathatjuk, a nemesség ellenséges magatartása miatt hány népszokás nem virágozhatott tovább (Bél műve épp felhívta a nemesség figyelmét rájuk), a gazdaság- és társadalomtörténet s a néprajz hány jellemző adata került kénytelen-kelletlen süllyesztőbe, s mennyi volt, amit, a tanulságokon okulva, a szerző már eleve nem vett fel munkájába, nem terjesztett értetlen, mindent, ami népi, szántsándékkal elnyomó cenzorai elé.

Ám a társadalmi tényezőnél még mélyebb nyomokat hagytak Bél Mátyus életművén a politikai fejlemények. A gyermek Bél szülőföldje már 1684-ben, születésének esztendejében az impérium-

változás megpróbáltatásain megy keresztül, bölcsőjét fegyverzaj harsogja körül, mintha műzsák helyett Mars akarna társul szegődni hozzá egész életére. Azután férfikoráig még kétszer cserél gazdát munkásságának színtere, s a kettő közül főképp az utóbbi jár nagy megrázkódattással. Bár harcos kiállásáról e részben sincs tudomásunk, aligha vitás, hogy az ifjú Bél a kurucokkal érzett együtt. Egyik fő pártfogója, ki a hallei tanulásához szükséges összegek előteremtésében és kezelésében fő szerepet játszott, Klement Márton, Besztercebánya főjegyzője volt, apja hallei tanuló társának, Rákóczi későbbi dicstelen véget ért diplomatájának. Egyébként is rokonszenveznie kellett a Rákóczi-szabadságharcral, mely a protestánsoknak megkönnyebbülést hozott, s őt magát a besztercebányai Erzsébet-templom prédikátori funkcióihoz juttatta; egyes adatok szerint Rákóczinak is ajánlották udvari lelkészül.

A kuruc irányba hajló indulást azonban életének két rendkívül súlyos válsága az ellenkező oldal felé taszította. Az egyikről a hagyomány számol be olyanformán, hogy miután Rákóczi hadai kiszorultak Besztercebányáról, ellenségeinek hamis vádaskodására Heister tábornok halálra ítélte őt, de aztán, bátor, egyenes magatartása alapján meggyőződven ártatlanságáról, szabadon bocsátotta, s ő azóta megszabadulására mint második születésnapjára emlékezett.

Másodszor az országjárás döntötte végveszélybe, melyet a Notitia anyaggyűjtése céljára indított el; ezzel kapcsolatban ugyanis nemcsak a katolikus egyház elleni mesterkedés gyanújába került, hanem idegen állam javára való kémkedés gyanúját is rásütötték. Ismeretes, hogy ez a vád is visszajára fordult, a nádorhoz, az udvarhoz, sőt magához az uralkodóhoz vezető utat nyitotta meg előtte. Itt azonban az a döntő, hogy egész egzisztenciájában fenyegetve arra a belátásra jutott, hogy csak ezen az úton dolgozhat s juthat tovább. Ha az 1708-i válságos órákból azt az egész életre szóló tanulságot vonta le, hogy kuruc érzelmeit visszafojtva, a labanc világhoz alkalmazkodjék, az 1720-i meghurcolásból viszont már csak a Habsburg-államhatalomba való fogódzkodásban látott menekülést. Ezentúl erre építette munkásságának folytatását, művei megjelentetését, csekély anyagi támogatáshoz is jutván az udvar kegyéből; ezen az úton jutott kapcsolatba a Habsburg-állampatriotizmustól áthatott olmtüzi tudóstársasággal, s lett részesévé Lotharingiai Ferenc helytartó titkára: Germeten pozsonyi tudós társaság létrehozására irányuló törekvéseinek. Mindez nem múlhatott el nyomtalanul a „historicus patrius” munkássága fölött: a feudális állam támogatását a polgári történetfelfogás rovására tett engedményekkel kellett megfizetnie.

De még ennél is többről van szó: túl a szemléleten, maguk a történeti tények is megrostáláson mentek keresztül, hiszen a hatalom segítő karjára támaszkodás állami cenzúrát vont maga után. Szűkebb szakterületén, ami a történeti források laikus által nehezebben ellenőrizhető kritikáját illette, Bél gatlások nélkül kifejtette tudományos meggyőződését az „Adparatus” és a „Scriptores rerum Hungaricarum” pompás kötetében, s ezek valóban háborítatlanul beérett gyümölcsai korában egyedülálló erudíciójának. A Notitiát, fő művét illetően azonban nem maradhatott torzító következmények nélkül, hogy az új, keresztény Hungária históriáját, eredeti tervétől eltérően, nem önállóan adta közre, hanem a földrajzi leírásba olvastotta, a közelmúlt kényes eseményeit is szóhoz juttatva ilyenformán; így a történeti előadásnak is végig kellett bukdácsolni a feudális ellenőrző apparátus állomásainak döccenőin.

Míg a vármegyék a nemesség szempontjainak adtak hangot, s a Helytartótanács főképp a vallás dolgaiban emelte fel tiltakozó szavát, a Kancellária részletekben is a Habsburgbarát-katolikus történetfelfogásnak igyekezett teljes érvenyt szerezni. Bél eredetileg arra gondolt, hogy a Rákóczi-kor eseményeit Ráday Pál visszaemlékezése alapján illeszti be művébe; nos, a hivatalos cenzúra a maga és szövege kárán oktatta ki róla, hogyan kelljen az effélékben állást foglalni. Hiába akarta pl. közölni a rendek 1505-i rákosi végzését, mely szerint ha II. Ulászló fiú örökös nélkül halna meg, csak magyar nemzetbeli választanak királlyá: a Kancellária ráírt, hogy ez a rész „plurimis ponderosis ex rationibus per integrum ex historia per authorem expungatur”. Bél megírta, hogy Perényi Pétert a németek gyűlölködése miatt fogták el s hurcolták Bécsbe; itt németek helyett a vetélytársak szót kellett beiktatnia. Szemet szűrt, hogy Károly Róbertet a pápa segítette hatalomra, sőt még az I. Ferdinánd koronázásával kapcsolatban között árszabás is, mivel igen nagy olcsóságról árulkodott. Kioktatták, hogy a Bocskai- és Rákóczi-felkeléseket nem szabad háborúknak nevezni, mivel ilyesmi csak egyenrangú felek közt lehetséges, hanem egyszer s mindenkorra csak belső mozgalom vagy lázadás névet viselhetik. Felhívták, hogy Bottyánt a közönséges Vak Bottyán névvel illesse, élesen megkülönböztetve a Batthyányak híres-neves, királyihoz állhatatosan hű ősi nemzetiségétől, hogy a hiszékeny utókor hamisan ne ítéljen. Teljes egészükben törölnie kellett a Lipót és Rákóczi hívei közt folyt selmecebányai

tárgyalások pontjait. Rosszallották azt a megjegyzést, hogy a nemesség a Pragmatica sanctio megszavazásában nehézségeket támasztott. S még hány olyan kitétel lehetett, amelyet az ellenállás láttán Bél vagy eleve kihagyott, vagy erősen megszelídített formában vett be kézírata tisztázatába!

A „Notitia” mostani szövegéből már csak ügyvel-bajjal hámozható ki szerzőjének eredeti történetfelfogása; összetevőit ott kell keresnünk, ahova azok kiszorultak: kéziratban maradt munkáiban. A „De re rustica”, a „De vinis” s a „De re vestiaria et moribus”, amikor a Notitia elszórt tudósításain túl széles ecsetkezeléssel festett körképet adnak a parasztság mindennapi életéről, gazdálkodásáról, eleven tanújelei annak, hogy a „praxis pietatis”-tól áthatott polgár fő figyelme az egyszerű nép dolgos hétköznapi felé irányult. A „De servitute Hungarica” pedig, midőn a szabadságot az ember legfőbb kincsének, a jobbágytságot természetellenes állapotnak minősíti, s tiltakozik ellene, mintha bárki arra született volna, hogy az eke szarvát fogja, és deresre húzzák – a korát megelőző, felvilágosodás felé mutató társadalom- és történetfelfogás megragadó példája.

Az új utakon járó polgár és tudós tragikuma azonban, túl azon, hogy leghaladóbb munkái nem válhattak mozdító erejűvé, abban teljesedett be, hogy még az a műve is torzó maradt, melynek közkinccsé tételéért annyi megalkuvást vállalt magára. Fájdalmas látvány, ahogyan az 1749-ben bekövetkezett halálát megelőző esztendőben betegen is, még végakarátát is erre összpontosítva, minden erejével a nagy mű tető alá hozásán iparkodik – s III. Károly halála, pestis, háború, a kiadás körüli zavarok, irigye mesterkedése keresztülhúzzák számításait. A polgári fejlődésben hátramaradt, vallási ellentététől két táborra oszlott Magyarország feudális társadalma alapjában véve nem ért meg még ily hatalmas tudományos vállalkozás hordozására. A hazai tudós törekvések viszonylag szerény múltját tekintve, ilyen egyszerre előrevetített óriási program megfelelő realizálásához literátoraink igaz harmónián épülő összeműködésére lett volna szükség, Bélnek, a kor legnagyobb tudósának vezetése alatt.

Bél meg is próbálkozott az erők egybefogásával; de hogy ez kevés eredménnyel járt, nem csupán tudósaink csekély számán, megosztottságán, a tudományos vérkeringés hiányán múlt: ő maga is hibás volt ebben. A közreműködőket azzal biztatta, hogy annak rendje-módja szerint feltünteti, mivel járultak az eredményhez (mint Krmannak írta: a császár jutalmát s a tudós világ elismerését megosztja vele); hiúsága, dicsőségvágya azonban nem engedte, hogy illően beváltsa ígérteit. Akik buzgón rendelkezésére bocsátották addig elszigetelt próbálkozásait, arra ébredtek, hogy kézírataikat vagy elnyeli a nagyhírú pozsonyi polihisztor szekrénye – emlékezzünk csak irodalomtörténetírásunk fájdalmasan korán kilobbant nagy ígéretének, Rotarides Mihálynak az ilyen gyakorlatot ostorozó szavaira! –, vagy ha napvilágot lát valami belőlük, alig lehet ráismerni: az eredeti szerző nevének kellő feltüntetése nélkül, teljesen átoldozva, Bél kitűnő stílusának jegyeit viselik magukon. Plágiumról persze, amivel orthodox ellenfelei vádolták, nem lehetett szó, ezt a kérdést a kor viszonyai között egyébként is másképp ítélték meg; az is bizonyos, hogy a közreműködők másképp aligha juthattak volna nyilvánossághoz, mint az európai híré tudós révén, akinek külföldi folyóiratok és kiadók is szívesen álltak rendelkezésére.

A maga dicsőségét hajhászó, önkényes eljárása mégis sértette munkatársait; érthető, ha a „Prodromus” után nagy részük elpártolt vállalkozásaitól. Így a Notitiának leíró részeiben – saját, viszonylag nem nagyon széles körű helyszíni tapasztalatain és közvetlen munkatársai hozzájárulásán túlmenően – sok a meglehetősen vegyes eredetű anyag: magánosoktól származó szóbeli és írásos értesülés, megyei és kancelláriai cenzorok (nemegyszer hasznos) kiigazítása és kiegészítése. Maga, pompás klasszikus felkészültségével s páratlan kútfőismeretével, főképp a történeti részekben volt elemében, melyekhez pl. Dobai Székely Sámuel szállított neki rendszeresen anyagot, de támaszkodott kitűnő tanítványára: Tomka–Szászky Jánosra és saját fiára: Károly Andrára, a későbbi lipcsei professzorra is (aki aztán a maga híré nem csekély mértékben öregbítette apja tudományos hagyatékának jóvoltából). Már a nép gazdálkodásának, életmódjának, szokásainak leírása nem tartozott Bél Mátyás legotthonosabb munkaterületéhez; itt főleg Matolay János megfigyeléseit vette alapul, aki megbízásából az ország nagy részét bejárta, s e téren kitűnő érzékről és megfigyelőkészségről tett tanúságot. Mestere vele sem bánt szépen, noha nagyrészt tőle való nem egy megye földrajzi leírásának s a néprajzi traktátusoknak alapszövege is, köztük a legnagyobbé: a „De re rustica”-é; Bél ez utóbbinak átdolgozásához is hozzáfogott, de mikor a Notitia munkálatai miatt nem tudott kellőképp haladni vele, a Deccardokra bízta további gondozását.

De ha a neve alatt számon tartott munkákból csak egy rész az övé, s azok eredménye sem felel meg mindenben eredeti intencióinak, miben áll hát akkor Bél Mátyás tudományos munkásságának eredetisége és jelentősége? Nagy kompilátor volna csupán, aki mesterséges hajtatással koraérett monstrumot hozott létre, míg természetes adottságokhoz alkalmazkodó realisabb elmék szerényebb, de izesebb természet takarították be erőfeszítéseiknek?

Az elmondottakból mindenekelőtt egy rendkívüli tehetségű, roppant szorgalommal és akarat-erővel megáldott fiatal tudós alakja rajzolódik ki előttünk, aki élenjáró tudományos felkészültség s haladó polgári szemlélet birtokában roppant méretű tudós vállalkozásokat indítván el, váratlan szellemi pezsgést hoz a török világból, háborús pusztulásból épp csak kiláboló Magyarország szellemi életébe. Ám az országnak a Rákóczi-kor után visszazökkenő társadalmi fejlődésébe tagolva, kezdeményezése korainak bizonyul; egyéni fogyasztásai is gátolják a nagy terv megvalósításához szükséges egészséges munkaegyüttes kialakulását. Majd pedig midőn vallási ellentétekből, politikai fordulatokból támadt válságos megpróbáltatások megsemmisüléssel fenyegetik vállalkozását, hogy megmentse, a Habsburg-hatalom segítségéhez folyamodik. Ily módon ugyan magasabb szinten sikerül megvalósítani elgondolását, mint ha az ország feudális-rendi társadalmában keresett volna támaszt, ám maga a tény, hogy másokra szorul, azok beavatkozásával, az önállóság megingásával jár együtt. Az eredeti koncepció polgári jellegű, haladó vonásainak harmóniáját Habsburg-barát-feudális barázdák zavarják meg, a megindulás egyenesen előrelendülő útját a szemlélet torzulása eltéríti eredeti irányától.

De ha a megtett útra kevésbé megnyugtató eszközök s komoly következményű megalkuvások árnyéka vetődik is, ha az eredmény nem is ment sajnálatos diszharmoniótól, *van* eredmény, s az így is igen számottevő. Eredetiségét is csak kis részben lehet elvitatni: a gigantikus terv, a munkatársnak adott útmutatás, a feldolgozás módja, általában a megvalósítás mindenestül, a formába öntés csaknem egészen, a feldolgozott anyag is jelentős részben az övé. Az „Aparatus” s javarészből a „Scriptores” is, mely tulajdonképp az ő szellemi gyermeke, máig megbecsült úttörő forráskiadványunk; a „Notitia” ma is egyedülálló, méreteiben, gazdagságában eleddig felül nem múlt alkotása a hazai föld- és népleírásnak – olyan munkák, amelyeket a mai kutató sem nélkülözhet. Nemcsak Bél Mátyás emlékének tartozunk vele: máig meg nem fakult jelentőségük is arra int, hogy a Notitia kéziratban maradt köteteit s a nép életmódját és múltját tükröző munkákat, élükön a „De re rustica”-val, mielőbb közkinccsé tegyük.

Bél Mátyás egykor abban jelölte meg munkássága indítékait, hogy a jó polgárra tartozik a haza díszét, becsületét és hasznát előmozdítani; erre ösztönzi őt más népek lelkesítő példája, idegenek vádaskodása, hogy a magyarok nem gondolnak országuk megismertetésével, s ezért külföldi szerzők hol tudatlanságból, hol rosszindulatból befeketítik Magyarországot; ösztönzi az is, hogy egybegyűjtse, amit hazánkról eddig helyesen írtak, s ismertté tegye annak természeti kincseit; végül, hogy magyar és külföldi szerzők egyképp helyeselték módszerét, s bíztatták terve megvalósítására. Mennyiben látták sikeresnek igyekezetét az egykorúak, arra elég egy külföldi tekintélynek, a kor tudósait nagy alaposággal előszámoló német Bruckernak tanúságtétele. Ezt írja Bél Mátyásról: „Nagy tervezete, hogy Magyarország történetéről teljes gyűjteményt adjon, az eredmény szerencsés próbái s az értelemnek, elmésségnek és tudós felkészültségének ily nagy és fontos vállalkozáshoz szükséges adománya, melyről tanúságot tesz, az ösztönzés, melyet czáltal honfitársainak adott, hogy ne hagyják csak más népeknek a tudomány dicsőségét, fáradhatatlan gondoskodása, hogy a náluk elhatalmasodott barbárságot eltávoztassa, és ezer más érdeme, melyek számára Magyarország tudományossága helyreállításának dicsőséget hozták, oly nevezetessé teszik őt, hogy a híres literátorok arcképcsarnokát méltán hiányosnak lehetne tekinteni, ha Magyarországnak e tudós dísze kimaradna belőle”.